

A modern várostörténet-írás dilemmái

A modern város történeti dilemmái

Gyáni Gábor (szerk.)

Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995.

„Csokonai História Könyvek” 216. old.

A magyar történeti irodalomban a társadalomtörténet soha nem állt az előtérben, vannak mégis olyan tényezők, amelyek a magyar történettudomány kiegyensúlyozatlansága ellen hatnak. Ilyen a Hajnal István Kör és a Hajnal István Körben együttműködő kutatók munkássága. Bácskai Vera, Benda Gyula és Gyáni Gábor ma a magyar társadalomtörténet-írás kiemelkedően fontos alakja. Közülük Gyáni Gábor eddig is konzekvensen a 19–20. századi városi társadalom problémáival foglalkozott; írt a városi háztartásokról (Család, háztartás és a városi cselekedés. Magvető, 1983.), a munkáslakásokról (Bérkaszánya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás útja. Magvető, 1992.) és a magyar szociálpolitika történetéről (A szociálpolitika múltja Magyarországon. História–MTA, 1994.). Ebbe az összefüggő, tudatos sorba illeszkedik ez az általa válogatott és szerkesztett kötet is.

A *modern város történeti dilemmái* örvendetes módon vidéken, Debrecenben jelent meg, a Csokonai História Könyvek című sorozatban. Tartalmilag párja a sorozat másik, ugyancsak 1995-ben publikált kötete, Orosz Istvánnak a 19. századi magyar kisvárosokról írt monográfiája: Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. (A sorozat eddig megjelent harmadik kötete nem a társadalomtörténet, hanem a historiográfia tárgykörébe tartozik Gunst Péter tollából: A magyar történetírás története.) Bár más sorozatban jelent meg (Történelmi Figyelő 3.), *A modern város történeti dilemmái* a Gyáni által szerkesztett másik tanulmánykötethez („Változás és folytonosság”. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról. KLTE, 1992.) formailag több szempontból hasonló: mindkettőt Debrecenben adták ki,

mindkettő használható jegyzetként, és mindkettőt – Gyáni Gábor lektorálása mellett – hallgatók és fiatal oktatók fordították. A fordítások jól sikerültek, az olvasó nem kényszerül kusza mondatok indái között rendet vágni; és a nyomdahiábák száma sem haladja meg az ilyen típusú művekben megszokottat. Általában a könyv külső formája a mai magyar társadalomtudományi kiadványok között megállja helyét, két kifogással: a táblázatok meglehetősen csúnyácskák, látszik, hogy a könyvet szövegszerkesztővel vagy annak legegyszerűbb eszközeihez szokott szemmel készítették; másrészt a kelet-európai karaktereket – Magyarországon sajnos, szinté már megszokott módon – nem tudják kiszedni (pl. Anna Zarnowska tanulmányában).

A kötet 11 tanulmányt tartalmaz, a válogatás, sajnos, kizárólag eredetileg angol nyelven publikált írásokra terjed ki, holott e tárgykörnek németül vagy franciául szintén jelentős a szakirodalma. A 11 tanulmányból egy jelent meg az *Urban History*-ban, a várostörténet nemzetközileg vezető szakfolyóiratában, hetet publikáltak eredetileg kötetben, egyet egy történeti folyóiratban, Penelope J. Corfield és Anna Zarnowska munkája pedig először ebben a kötetben jelent meg. A tanulmányok egymásutánja időrendi, a 18. századtól a 20. századig haladva előre. A válogatás ebből a szempontból azonban igencsak egyoldalú: a címben sugalltall ellentétben túlnyomó többségben (9 tanulmányban) a 19. századdal foglalkozik, és csak az első és az utolsó foglal magában 18., illetve 20. századi témát. Egy másik egyoldalúság a kutató országok szűk skálája, (bár ez aligha írható a szerkesztő rovására, sokkal inkább a várostörténeti kutatások fő súlypontjait jelzi): a kötet 7 tanulmánya érinti Angliát, kettő-kettő Németországot és az Egyesült Államokat, és egy-egy foglalkozik Franciaország, Olaszország, Svédország, Ausztria és Lengyelország városai-val.

A kronológiai, földrajzi és forrásnyel-

vi egyensúlytalansággal szemben a kötet – a Bevezetőben kifejtett szerkesztési elveknek megfelelően – módszertanilag és kutatási területek szempontjából valóban széles kört reprezentál. Találunk tanulmányt a városi szegregációról, bevándorlókról, nagyáruházakról és családformákról éppúgy, mint a városi közegészségügy fejlődéséről vagy a városfejlesztésről. A válogatás kiterjed a „legkeményebb”, statisztikákon alapuló kvantitatív módszert alkalmazó megközelítéstől (pl. Kertzer írása) a „puha”, a kulturális antropológiába átszúsó, interjúkat felhasználó elemzésig (Sieder tanulmánya a bécsi munkásgyermekek világáról a századfordulón).

A kötet első írása az egyetlen, amely 18. századi problémát vizsgál, nevezetesen a György-korabeli kisvárosok társasági életét (*Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában*). A szerző célja, hogy a kvantitatív, társadalmi-gazdasági megközelítés mellé felsorakoztassa a „vélemények és érzelmek puha adatait”, és ezzel lehetővé tegye az újraszintetizálást. A kisváros kategóriáját tekintve Corfield kissé ellentmondásosan jár el: megadja a városi funkciók *de facto* kritériumait (bizonyos népességnagyság és laksűrűség; nem agrárjellegű gazdaság; intézményes szervezethez; társadalmi heterogenitás; városi életmód), hogy azután egyszerűen a 2500–5000 fős városokat tekintse statisztikailag kisvárosoknak. Az így meghatározott várostípus képezte a 18. század folyamán Anglia kisvárosainak felét, lakosságának 12%-át. A kisvárosok, amelyek szemantikája (pl. kövezett utak, utcai lámpák, a falusinál nagyobb építkezés) a kortársak számára ismert volt, a várososhálózatban nemcsak gazdasági és kereskedelmi szempontból töltöttek be fontos láncszemet, de társasági és kulturális központokként is, Corfield négy szempontból próbálja igazolni tételét. Ezek a kisvárosok (1) a társasélet központjai voltak a rendszeres (heti vásárok, ünnepek) és alkalmi (versenyek, táncmulatságok, politikai gyűlések, nyilvános akasztások stb.) események révén. A kisvárosok így a metropolis és a vidék között a hír- és információcsere központjaivá váltak, mert tévedés „azt hinni, hogy a modern tö-

megkommunikáció kora előtt minden nem nagyvárosi társadalom teljes kulturális elszigeteltségben élt. A hírek természetesen más módon és eltérő gyorsasággal keringtek, de létezett egy a fő kereskedelmi útvonalakat követő bonyolult városi hírhálózat, amely az információkat városról városra közvetítette. A központi fekvésű piac és a főtca fogadói fontos színhelyei a szájról szájra terjedő hírek gyűjtésének és továbbadásának.” (7. o.) A kisvárosok szociabilitásának jellegzetessége volt a városi azonosságtudat és loálpatriotizmus (2) kialakulása: „az emberek nem pusztán a szép városkép miatt kötődtek lakóhelyükhöz, de az érzelmi és a társadalmi azonosulás nagyobb mélységeiről lehet beszélni” (9. o.); különösen ott, ahol rivális városi központok konkurenciájával kellett megküzdeni. A növekvő jólét lehetővé tette, hogy a kisvárosok a szervezett társasélet (3) csomópontjaivá váljanak, amely a lakomával egybekötött ivászatból a színházi előadásokig terjedt, és amely természetesen megfelelő számú és típusú épület emelését igényelte. A kisvárosok, amelyek „a plébános és a földbirtokos hagyományosan falusi bázisú hatalmi befolyásával szemben egy nem agrárjellegű városi alternatívát tudtak felmutatni” (10–11. o.), társadalmi értelemben nyitottak és könnyen megközelíthetők (4) voltak, és ezzel újra csak közvetítő szerepet töltöttek be a metropolis és a vidék között. A kisvárosok tehát nemcsak gazdasági értelemben voltak a városfejlődés motorjai, hanem társasági és kulturális szerepkörüknel fogva is.

John A. Phillips írása (*Munka- és lakhelyváltogatás a 19. század eleji vidéki városokban*) három angol várost (Shrewsbury, Bristol, Northampton) vizsgál a múlt század 20-as, 30-as és 40-es éveire vonatkozóan. Az angolszász óvatossággal megfogalmazott tanulmány kétségesnek tekinti a korábbi próbálkozások sikerét a 18–19. századi népességre érvényes általános foglalkozási kategóriák felállítására (és ezzel a társadalmi viszonyok leírására), ezért egy olyan kategóriakészletet alkalmaz, ami ugyan csak a saját vizsgálatában érvényes, de abban longitudinális egyöntetűséget eredményez. Az önma-

gukat gyakran különböző foglalkozásnéven meghatározó férfiak ily módon öt nagy kategóriába (értelmiség/nemes, kereskedő elit, kiskereskedő, szakképzett munkás, szakképzetlen munkás) sorolható úgy, hogy – a foglalkozásnevek változásának dacára – a legtöbb rétegben 90–95% feletti konzisztencia mutatkozik az egymást követő felmérésekben; a foglalkozási instabilitás ellenére tehát a foglalkozási rétegek stabilak maradtak. A lakóhelyi mobilitás ugyanebben az időben óriási volt: 1820 és 1830 között például Bristol lakosságának évente 10%-a új helyre költözködött, ami az évtized folyamán közel 70%-os változást eredményezett. Úgy tűnik, a költözködési hajlandóság a gazdasági skálán lefelé haladva nőtt, már a kis jövedelemváltozásokra is gyorsan reagáltak. A jövedelmi létrán való csekély emelkedés vagy csökkenés – akár az életciklusban történő változás, akár a szakmán belüli sikerek vagy kudarcok okozták ezt – szintén lakóhelyi alkalmazkodásra kényszerítette az angol vidéki városok lakosait. A források (választói névjegyzékek, inségadók) korlátozottsága miatt a szerző ennél mélyebb következtetés levonását nem javasolja. Phillips tartózkodó hozzáállása ellenére (vagy éppen azért) ez a tanulmány elsősorban módszertani tanulságokkal szolgál, vélhetően ezért is került a kötetbe.

A harmadik tanulmány, amely a szerző, David I. Kertzer tanulmánykötetéből (*Family Life in Central Italy, 1880–1910*. New Brunswick, 1984.) származik, a társadalomtörténet egyik dogmájára kérdez rá. Eszerint az iparosítás és az urbanizáció a tradicionális, összetett családokat szükségszerűen nukleárisra redukálja, amely így jobban illeszkedik az indusztriális világ követelményeihez. Ezt a széles körben elterjedt teóriát Angliára vonatkozóan a Peter Laslett és Michael Anderson fémjelzte revizionista iskola már cáfolta: az iparosodás előtt is nagy számban létező nukleáris családok a 19. századi Angliában éppengegel teret vesztek az összetett családmodell szemben. Kertzer tanulmányában (*Urbanizáció és együttélés*) ezért egy Anglián kívüli, olasz terület (Bertalia)

esetén keresztül vizsgálja az elmélet érvényességét. Bertalia 1880 és 1910 között átesett az ipari fejlődés első hullámán, s ez a foglalkozásszerkezetben is megmutatkozott. 1880-ban még ötször annyi mezőgazdasági, mint ipari-városi háztartásfőt számoltak össze, míg 1910-ben közel ugyanannyit. A (főleg férfiágon) kiterjesztett családok aránya azonban nem csökkent jelentősen. A szerző szerint a magyarázathoz fel kell adnunk a hagyományos mezőgazdasági/ipari, vidéki/városi szembeállítást, és inkább a termelési eszközökhöz való hozzájutás szerint kell a családokat megvizsgálnunk. A részesbérlet rendszere ugyanis a munkaerő maximalizálását kívánja meg, így a nagy háztartásoknak kedvez. A bérmunkás háztartásokat, függetlenül attól, hogy jellegük mezőgazdasági (*braccianti*) vagy ipari volt, viszont többségében egyszerű családforma jellemezte. A városi munkások között azonban magas volt az összetett háztartások aránya is, mivel ez biztosította – állami segélyprogramok híján – a gondoskodást az öregekről, a – lakásépítés lemaradása miatt – a fiatalok lakáshoz jutását. Így a városi fiatalok, a vidékiekkel ellentétben, akik gyakran kényszerültek cselédsorba, „a gazdasági lehetőségek gazdagabb tárházából választhattak, s ez nem követelte meg a szülői ház elhagyását” (44. o.). A szerző végkövetkeztetése szerint az eddigi nukleárizálódási elméletet egy komplexebbrel kell felváltani, amely több tényezőn alapul és a regionális eltéréseket is figyelembe veszi. A tanulmány nagy érdeme, hogy kapcsolatot teremt a nagy elméleti kutatások és az empirikus valóság között. Azonban a vizsgálat talán nem eléggé reprezentatív komoly következtetések levonásához, hiszen 1880-ban összesen 347, 1910-ben pedig 601 háztartás statisztikáját elemzi.

A következő, a 19. századi városi rétegek szegregációjáról szóló tanulmány (*A 19. századi városok lakóhelyi differenciálódása: a térformáktól a társadalmi alakzatokig*) szerzője a neves társadalomtörténész, David Cannadine, aki – többek között – írt egy híres könyvet a brit monarchiáról és annak hagyományairól (*The Decline and Fall of the British Aris-*

ocracy. New Haven-London, 1990.) is. Cannadine célja az elméletek áttekintése és a további kutatások ösztönzése. A városi szegregáció kérdésében a történetés először a történeti földrajzhoz fordul, annál is inkább, mert a kortársak evidenciának tekintették, hogy egyes városnegyedek meghatározott társadalmi csoporthoz köthetők. Azonban a történeti földrajz kvantitatív kutatásai ezt eddig nem erősítették meg, ugyanakkor a kortársak tévedésére sem adtak magyarázatot. Sokkal egyértelműbben a szociológusok sem válaszolnak, ha a társadalmi rétegződés modelljeire kérdez rá a történetész. Legalább háromféle megközelítés létezik: a konfliktusos (a marxista vagy a weberianus), az egyensúlyi-együtműködő (a strukturális-funkcionalista) és a kettőt valamilyen módon összefogni igyekvő elmélet. Ezek után nem csoda, ha a történelmi kutatásokban ezek mindenfajta kombinációja megtalálható: a szegregációt magyarázzák az osztálykonfliktus és az osztályegyütműködés elméletéből kiindulva is, míg a társadalmi-lakóhelyi elkülönülést tagadók is hivatkoznak mindkét elméletre. A zűrzavar teljes, a szerző összefüggő elméletet követel, amihez tesz is néhány javaslatot.

Anna Zarnowska, aki orosz-Lengyelország munkásairól lengyelül (pl. Klasa robotnicza Królestwa Polskiego, 1870–1914. Varsawa, 1974.), angolul (a *Social History*-ben) és németül (az *Archiv für Sozialgeschichte*-ben) is publikált, hagyományosabb módon közelíti meg a varsói munkásság kialakulását az 1860-as évektől a századelőig (*Vidéki bevándorlók beilleszkedése a munkásosztály társadalmába Varsóban a századfordulón*). Leírja a három, egymást követően Varsóba költöző nemzedék jellemzőit, a szűkös lakásviszonyokat, a patriarchális családformát, a jellegzetes életutakat. A beáramló vidékiek külsőleg hamar alkalmazkodtak, elhagyták falusi ruháikat és nyelvhasználatukat, hozzászórtak a városi vívmányokhoz és szórakozási lehetőségekhez, de szívósan ragaszkodtak szokásaikhoz, a patriarchális családi és vallási élethez. „Az elsősorú többségében római katolikus varsói munkások vallásossága, hajlamuk arra,

hogy vallásos élményeiket közösen juttassák kifejezésre, a szent tárgyak iránti rajongásuk és a vallásos énekek a lengyel falu katolicizmusának sajátos vonásait fémjelzik az egész vizsgált korszak folyamán. Ebben a tekintetben a varsói munkások nem sokban különböztek a mai lengyel ipari központok munkásaitól.” (81. o.) Ez a megállapítás újabb adalék annak bizonyítására, hogy egy politikai rendszer – bármennyire totaliter és antiklerikális is – képtelen elválni a kulturális hajszálygökeretektől. A munkások politikai kultúrájával kapcsolatban még két finom észrevételt találunk: A tulajdonosok, művezetők, felügyelők és munkások közötti klasszikus osztálykonfliktust Varsóban gyakran inkább mint nemzetiségi ellentétet élték meg, mivel más-más nemzetiséghez tartoztak. Másfelől a faluról beáramlott munkások a közösségi élet vidéki mintáit, a szomszédsági viszonyt és az egyházközségi életet hozták magukkal, ami viszont akadályozta a demokratikus törekvések kialakulását. Az első generációs varsói munkás az állami hivatalnokokkal szemben szolgálai engedelmességet mutatott.

Az öt szerző által Philadelphiáról írt tanulmány (*Három város története: feketék, bevándorlók és lehetőségeik Philadelphiában 1850 és 1880 között, 1930-ban, 1970-ben*) korántsem politikamentes, eredményei beváltak a közvetlen legitimitációt jelenthetnek a döntéshozók feketékkel kapcsolatos politikájában. Az újra etnikai harcokkal terhelt amerikai társadalomnak választ kell adnia – többek között – az afroamerikaiak kihívására, ez azonban csak történelmileg megalapozott érveléssel lehetséges. Ha ugyanis az állítjuk, hogy a feketék előtt mindenkor nyitottak voltak ugyanazok a felemelkedési esélyek, amelyek a többiek előtt, vagy hogy legalább mára megnyíltak ezek a lehetőségek, akkor semmi szűkség pozitív diszkriminációra, hiszen a sorsukért maguk felelősek. Ha azonban – mondják a szerzők – megvizsgáljuk a „lehetőségek struktúráját”, amelybe az egymás után beáramló etnikai csoportok beilleszkedtek, egészen más képet kapunk. A 19. században érkező ír és német bevándorlók szétszórtan

telepedtek le, mivel nem állt rendelkezésre koncentráltan nagy tömegű olcsó lakás; másrészt a kezdetleges közlekedési viszonyok között a bőséges gyáripari munkahelyhez közel laktak. Így a lakónegyedeket nem az etnikum, hanem az iparág határozta meg. A századfordulóra – a közlekedési újítások és az ipar decentralizációja eredményeként – a város már megfelelt a „koncentrikus körök” elméletének: „a népesség gazdasági-társadalmi státusa a város központjától való távolsággal arányosan nő (93. o.). A 20. század elején bevándorló olaszok, lengyelek és zsidók által létrehozott lakóhelyi struktúrákat ezért már nagyobb szegregáltság jellemezte, de a növekvő lehetőségeik megengedték, hogy még a második világháború előtt kiköltözzenek legalább a fehérgalléros jellegű külvárosokba. A világháború után az ország délkeleti részéről tömegesen bevándorló feketék a belvárosi leromlott lakásállományt örökölték, miközben a (tőlük amúgyis messzeeső) ipari, de különösen a szakképzetlen munkahelyek száma rohamosan csökkent a szolgáltatási szektorral szemben. A gettóba szorult feketéknek nem álltak rendelkezésre azok a lehetőségek, amelyek az előző két hullámnak a felfelé irányuló mobilitást biztosították. „Philadelphia lehetőség struktúrája radikálisan módosult negatív irányban, ennek ökológiai megnyilvánulásai súlyos helyzetbe hozzák a feketéket: a legrosszabb város legrosszabb körzeteiben találják magukat a legrosszabb időpontban. A faji megkülönböztetés csökkenése ellenére a philadelphiai lehetőség és ökológiai struktúrában bekövetkezett döntő változások a feketéket ma is meggátolják abban, hogy részesülhessenek azokban a sikerekben, melyeket a város korábbi bevándorló csoportjai átéltek.” (88. o.)

Anthony Sutcliffe írása a fővárosok egyedülálló városfejlesztési problémáival foglalkozik (*A környezet ellenőrzése és tervezése az európai fővárosokban 1850–1914 között: London, Párizs és Berlin*). A fővárosok pótlólagos szociális vonzereje és a migrációt megkönnyítő közlekedési lehetőségei a munkaerő piacát túltelítette, és lenyomta a béreket. A túlnépesedés kör-

nyezeti problémájában megnyilvánuló szegénység megkívánta a hatósági beavatkozást, ami azonban vagy adóemeléssel és/vagy a ház- és földtulajdonosok szabadságának korlátozásával mehetett végbe. Ezt viszont akadályozta az intézményi keretek gyengesége, amely két okra vezethető vissza. A fővárosi helyi kezdeményezéseket jóval erősebben gátolta a központi hatalom, mint a vidéki önkormányzatokét, mivel a kormány félt az autonóm fővárost könnyen megszálló társadalmi zűrzavartól, mivel a városszerkezetet grandiózus politikai ambícióhoz kívánta igazítani, és mivel a demokratizálódás a vidék súlyának növekedését hozta magával a parlamentekben. Másfelől a felelősség szétforgácsolódott több hatalmi szervezet között funkcionális (ugyanazokra a feladatokra több testület létezett) vagy méginkább területi értelemben (a külvárosok megőrizték a független településként szerzett különálló intézményeiket). A szerző a három fővárost egyenként elemezve kimutatja, hogy a környezetpolitika három fázison ment keresztül az első világháborúig: a 19. század első felében kevés hatósági intézkedés történt, hogy aztán az 1850–60-as években – nem függetlenül a belpolitikai változásoktól és a nemzetközi versenytől – példamutató modernizálást hajtsanak végre. 1870 után azonban a tunyaság lépett a dinamikus eredetiség helyébe, és csak a második világháború után – részben a háborús pusztítások ösztönzésére – indult el átfogó, mindent átható átalakítás.

Az egészségügyi ellátásra ható tényezőket vizsgálja Gerard Keans, W. Robert Lee és John Rogers három országot (Anglia, Németország, Svédország) érintő és az egész 19. századot átfogó tanulmányában (*Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*). A három ország urbanizációs szintje jelentősen különbözik a 19. században (amikor Anglia lakosságának többsége már városokban élt, Svédországban a városba áramlás éppen csak elkezdődött), azonban a városi halálzási mutatók és okok meglepően hasonlóak; vagyis az urbanizáltság foka és a közegészségügyi szint között nincs közvetlen

korreláció. Az orvosi ellátást nem az igények, hanem a fogyasztók gazdagsága és az állami hatalom alakítja. Angliában a liberális ideológiának megfelelően a magánorvosok domináltak, Németország vegyes modellt képviselt, míg Svédországban már a 18. századtól kezdődően egy meghökkenően államközpontú orvosi ellátó hálózat jött létre. A közegészségügyi stratégiákat a politikai kultúra és a politikai struktúra határozta meg: a központosított német és svéd állam képes volt kórházakra alapozott egyénre irányuló (pl. oltás) kényszert alkalmazni, míg Angliában állótöke beruházásokkal a környezeten próbáltak javítani (pl. csatornázás). A közegészségügyi rendszer tehát elsősorban nem a városiasodás szintjével vagy az igények nagyságával korrelál, hanem az adott terület gazdagságával és az állam, illetve politika jellegével. „Végeredményben hogyan írható le a vizsgált három eset? Az angol állam gazdag és liberális, amely környezetre orientált politikát követ és az orvosi szakmát meglehetősen magára hagyja. Svédország, mint szegény és merkantilista állam, az egyént megcélzó kényszer irányába fordult, és az orvosi szakmát az államszervezetbe integrálta. Németország valahol középen állt, mind anyagi erő, mind ideológia és az orvosi hivatás államosítása tekintetében: az állami biztosítás modelljét alkalmazta.” (153. o.)

Anthony Sutcliffe a kötetben szereplő másik tanulmányában (*Növekvő hatósági beavatkozás a brit városi környezetbe a 19. század során: strukturális megközelítés*) arra keres választ, hogy a 19. században milyen okok vezettek a várostervezés megjelenéséhez. A szakirodalomban négyfajta magyarázó modellt lát. Az adminisztratív magyarázat szerint a bürokrácia elkülönült rendszer a társadalomban, a szakértők a várospolitikában kezdeményező szereppel bírtak. Az ideológiai magyarázat egy széles ívű eszmetörténeti folyamatot lát a 19. században, amely az individualizmustól az utilitarizmuson át a szocializmus felé halad, és amelybe a várostervezés feltűnése is beleilleszhető. A technológiai magyarázat a technikai haladás kényszerítő hatását

emeli ki: a 18. században például még lehetséges volt a tulajdonosokkal kiköveztetni az elöttük fekvő útfelületet, ami azonban a villamossínek esetén már nem megvalósítható. Végül a – tanulmány szerzője által is képviselt – strukturális magyarázat „azon a feltevésen nyugszik, hogy a hatósági beavatkozás terjedése a városi környezet tényleges és kívánatos állapota közötti távolság áthidalásával kapcsolatos.” (162. o.) A valóság és az igények közötti szakadék létrejöttét a szerző a városi környezet leromlásával magyarázza, amit a magas lakbérek és az alacsony fizetések közötti olló terjesztett. Sutcliffe modellje annyiban áll, hogy a várostervezés ideológusai felfigyeltek a városok problémáira, és megoldására indítványokat tettek. Eltekintve attól a lényeges megállapítástól, hogy a szociális reformok a városokban önálló fejlődésen mentek keresztül, és nem csak az országos jóléti programok részeként nyilvánultak meg, a szerző megközelítése elég laposnak tűnik.

A kötet talán legérdekesebb tanulmányát Reinhard Sieder írta a századfordulós bécsi munkáscsaládokról (*„Vata, derf i aufstehen?” A gyermekkor tapasztalata 1900 körül a bécsi munkáscsaládokban*). A statisztikák, korabeli regények és emlékiratok mellett a szerző az elbeszélő interjú-technika eszközeire támaszkodik, a gyermekkori szocializációs tapasztalatokat mintegy harminc orális biográfiával próbálja felderíteni. A munkáscsaládok belső viszonyait és ezáltal a munkásgyermekek érzelmi, lelki és szellemi fejlődését két külső körülmény határozta meg: a hiány, a „mindenfajta luxus nélküli reprodukció” és a szűk tér, a magas lakbérekből fakadó túlszűfolt lakásviszonyok (háztartásonként 7,7 fő plusz az ágybérlet, mindez általában kétszobás lakásban). Minthogy a család szűkös költségvetése döntő mértékben az apa keresetéből származott, a munkáscsaládok autokratív, patriarchális jellegűek voltak. Ezt a hatalmi rendszert két technikával tartották fenn. A hatalmat egyrészt bizonyos rituálékon keresztül mutatták fel, elsősorban az apa hazatérése körüli szimbolikus gesztusokon át: az anya és a gyerekek az

ajtóban várták az apát, levették a kabátját, papucsot hoztak neki, az anya elmondta a gyerekek aznapi csínytevéseit, az apa „ítéletet hirdetett”, azután következett a közös vacsora. Ezután mindenkinek teljes csendben kellett maradnia, hogy a kenyérkereső reprodukciója minél teljesebb legyen; ugyanezt szolgálta az étel elosztási rendje is, vagyis a kevéske hús az apának volt fenntartva. A hatalom fenntartásának másik eszköze a vásárnapokon adagolt kis örömök voltak: szemben az anya által gyakorolt szigorú hétköznapi renddel, amely a szűkösségből fakadt, az apa vásárnaponként néhány krajcárnyi boldogságot adott gyermekeiknek, ezzel a kedvességgel stabilizálta hegemoniáját, és kielégítette a pozitív érzelmekre támasztott saját igényét. A szűkös térnek két lényeges következménye volt a gyerekekre nézve. Egyfelől a fiúk nem sokat voltak otthon, inkább az utcákon csatangoltak, bandákba verődtek és harcoltak egymással; ezt a szülők is mint a gyermeki képességek kialakulásának és bizonyításának terepét tekintették. A lányok azonban nem élvezhették ezt a szabadságot, a férfi és nő közötti munkamegosztást már 7–8 éves koruktól meg kellett tapasztalniuk. Másrészt a zsúfolt lakásvi-szonyok nem tették lehetővé, hogy a gyerekek tanuljanak, és ez gyakran az osztályzataikon is meglátszott. Ez azonban beleütközött az apák egy része, különösen a szervezett munkások akaratába, ők ugyanis – gyakran durva eszközökkel is – kényszerítették gyermekeiket a kultúra bizonyos szintjének elsajátítására, még akkor is, ha az iskolai eredményeknek nem volt sok közük a későbbi munkaerőpiaci elhelyezkedéshez. A szülők által követett nevelési elvek állandó megerősítést nyertek a bérházak szomszédsági kapcsolataiban, amelyek egyébként a közösségi szolidaritás, de egyben a társadalmi ellenőrzés színterei is voltak. A tanulmány egyetlen hiányossága a tematika egyoldalúsága: a gyermekek utcai világáról ugyanis nem ír részletesen.

A modern város egyik legfeltűnőbb jelensége a fogyasztói társadalom megjelenése. Sokan foglalkoztak ezen a problémakörön belül a nagyáruházakkal, ame-

lyeket „mint a fogyasztási javak elosztásának csomópontját; mint materiális fantáziaországot, ahol a nők bátran kiélhették a feltűnő fogyasztással kapcsolatos álmikat; s mint 'féhérgalléros' álláslehetőséget munkásszarmazású alkalmazottak részére” vizsgálták. Jeanne Catherine Lawrence írásában (*Földrajzi tér, társadalmi tér és a nagyáruház birodalma*) a nagyáruházak társadalmi státusának és földrajzi elhelyezkedésének kapcsolatát veszi szemügyre. A tanulmány forrása egy 1932-es marketing jelentés, amely a csőd szélére került clevelandi Higbee áruház helyzetét elemzi a konkurenciával és a város kereskedelmével kapcsolatban. A jelentés a kérdőívekből és az elemzők által alkalmazott „hivatásos vevők” tapasztalatából azt a következtetést vonja le, hogy a „fogyasztók hierarchikusan rangsorolták a nagyáruházakat, s így a státusnak vagy épp az alacsony presztízsnak az aurája, amely az egyes áruházakat (sőt áruházi osztályokat) övezte, kisugárzott az onnan származó árucikkekre is. Egy áruház státusának az értékelése nemcsak áruifajtától és minőségétől, az épület elhelyezkedésétől és enteriőrjétől függött, hanem eladóinak és vásárlóinak számon tartott társadalmi-gazdasági helyzetétől is.” (200. o.) Vagyis a nagyáruházakat nem lehet homogén középosztálybeli intézményeknek tekinteni, minden társadalmi réteg pontosan tudta, hova tartozik. Lehet, hogy ugyanaz az árucikk az alsóbb osztályokat kiszolgáló áruházban jóval olcsóbb volt, a márkajel miatt azonban azt egy középosztálybeli nő sohasem vásárolhatta meg ott. A Higbee Company elkövette azt a hibát, hogy elköltözött a közvetlen konkurenciát jelentő többi áruház mellől a vasútállomás mellé, azaz a belvárosból a külvárosba, és ezzel úgy vesztette el a „minőségi árua” vágyó középosztálybeli vevőinek jelentős részét, hogy nem nyerhette el az alacsonyabb átlagjövedelműek kegyét sem, mivel a szomszédságban működött a sokkal alacsonyabb árral a városban legnagyobb forgalmat bonyolító nagyáruház. Rádásul a Higbee túl sok kategóriában akart jelen lenni (pl. az áruház földszintjén olcsó osztályokat tartott fenn), „így megzavarta a vá-

sárlókat, mivel nem jelölte ki saját elkülönülő kereskedelmi terét”. A Higbee tehát légüres térbe került, ami egyenesen vezetett a profit csökkenéséhez. A tanulmány kiváló példa arra, hogyan lehet a társadalmi csoportok közötti szubjektív viszonyokat feltárni.

Ha *A modern város történeti dilemmái* c. kötet angolszász jellegének megfelelően óvatos utilitarianizmussal fogalmazzunk, elmondhatjuk: a Gyáni Gábor által

válogatott és szerkesztett kötet elérte célját, előnyei jelentősen meghaladják hátrányait. Bátran ajánlható mindazoknak, akiknek a szerkesztő szánta: egyetemi hallgatóknak, várostörténészeknek és a társtudományok (szociológia, földrajz) művelőinek; bizonyosan mindannyian találhatnak benne számukra hasznos tanulmányokat.

Soós Gábor